

Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu: IV, Protipohanská legislativa v praxi¹

■ IVAN PRCHLÍK (Praha)

V minulém článku této série byla probrána protipohanská legislativa křesťanských císařů a první dojem, který tento výklad nejspíše budí, je, že pohané v christianizovaném římském imperiu museli na jejím základě být pronásledováni neustále a systematicky. Moderní badatelé s tím však nepočítají. Proč a nakolik oprávněně, bude předmětem tohoto pokračování.

Důležitým aspektem této legislativy, který standardně poutá pozornost většiny badatelů, je časté opakování týchž zákazů, které je opět standardně chápáno jako obnovování, či ještě spíše znovu vyhlásování jejich platnosti v situaci, kdy se předchozí zákazy mýjejí účinkem. Že se leckdy opravdu mýjet mohly, nám konečně v textech svých zákonů naznačují i sami křesťanští císařové. Honorius si dokonce byl vědom příčin: „Donuceni tedy ... řádním pohanů, což zajisté podnítila zhoubná lenost úředníků, shovívavost jejich kancelářů a přehlížení městskými radami, považujeme za nutné zopakovat, co jsme nařídili. Proto nejen potvrzujeme platnost všeho, co ... jsme proti pohanům ustanovili na úrovni všeobecných zákonů, ale nařizujeme uvedení do plné praxe a účinnosti“.² Theodosius II. se zase právě proto hodlal spo-

¹ Také tento článek mohl vzniknout zejména díky studijnímu pobytu na Eberhard-Karls-Universität v Tübingen koncem roku 2007. Proto je na místě vřelé poděkování DAAD a prof. Franku Kolbovi, jejichž stipendium, respektive doporučení mi tento pobyt umožnilo. Překlady citovaných úryvků jsou mé vlastní, není-li výslovně uvedeno jméno překladatele; v tom případě lze zdroj úryvku dohledat v seznamu připojeném na konci článku.

² *Const. Sirmond.* 12 z roku 407: *compulsi igitur ... furore gentilium, quae quidem mala desidia iudicum, coniuventia officiorum, ordinum contemptus accendit, necessarium putamus iterare quae iussimus. quapropter omnia, quae ... in gentiles a nobis generalium legum auctoritate decreta sunt, non solum manere decernimus, uerum in exsecutionem plenissimam effectumque deduci.*

kojit s tím nejnужnějším: „Nekrotí je ani tisíc hrozeb ve vyhlášených zákonech, ani avizovaný trest vyhnanství, takže, jestliže nemohou být napraveni, nechť se aspoň naučí zdržovat se množství zločinů a nečistých obětí“.³ Velmi zajímavý dokument dále figuruje v aktech efeského koncilu: bezprostředně po zákonu Theodosia II. nařizujícím spálit protikřesťanské spisy Porfyriovy⁴ totiž následuje edikt *praefectū praetorio*, v němž se vysvětluje, že předchozí nařízení je proto řecky, aby si nikdo jeho neznalost nemohl brát za záminku.⁵ A dojem, že by dosavadní zákony přinesly dostatečnou ochranu a úctu ke katolíkům a pořádek, neměl ani Iustinianus.⁶

Uvádění legislativy do praxe bylo v pozdní římské říši problémem obecným a v našich pramenech dobře dokumentovaným. Ilustruje je zejména vyjádření Libaniovo, v němž se na možné procedurální překážky naráží, a to konkrétně na to, že vydání zákona nemuselo být všeobecně známo, stejně jako to, kde je text zákona dostupný, a nemusel se najít nikdo, kdo by se o uplatnění zákona v konkrétním případě postaral.⁷ To měli samozřejmě na starosti konkrétní úředníci, nicméně právě na nich mohlo i váznout; je známo několik případů liknavého přístupu pohanských úředníků k uplatňování legislativy týkající se vnitřokřesťanských sporů. Jak mohl takový snad i úmyslný bojkot vypadat, dokumentují např. okolnosti afrického vikariátu Viria Nicomacha Flaviana v letech 376-377. Flavianus totiž nebyl dostatečně horlivý v uplatňování protidonatistické legislativy, a tak si vysloužil nejprve Gratianovo napomenutí a podrobné instrukce⁸ a zřejmě později, poté, co už úřad

³ *Nov. Theod.* 3,8 z roku 438: *quos non promulgatarum legum mille terrores, non denuntiati exsilii poena compescunt; ut, si emendari non possint, mole saltem criminum et illuie uictimarum discerent abstinere.*

⁴ K němuž srv. PRCHLÍK 2013, s. 36 s pozn. 70.

⁵ Srv. *ACO I* 1,4 p. 67 vers. 7-15.

⁶ Srv. *Cod. Iust.* I 5,12 §§ 4-5 z roku 527.

⁷ LIBAN. *Orat.* XLVIII 15.

⁸ Srv. *Cod. Theod.* XVI 6,2 z roku 377.

⁹ Srv. *Cod. Theod.* XVI 5,4 snad z roku 378: *olim pro religione catholicae sanctitatis, ut coetus haeretici usurpatio conquiesceret, iussimus, siue in oppidis siue in agris extra ecclesias, quas nostra pax obtinet, conuentus agerentur, publicari loca omnia, in quibus falso religionis obtentu altaria locarentur. quod siue dissimulatione iudicum seu profanorum inprobitate contigerit, eadem erit ex utroque pernicies.* („Před časem jsme ve prospěch svatého katolického náboženství, a aby ustala rozthovačná shromáždění heretiků, ať už se setkání konají ve městech či na venkovských pozemcích mimo kostely, které náležejí našemu klidu a pokoji, nařídili učinit veřej-

opustil, i hanu.⁹ Ještě později ho navíc Augustinus rovnou prohlásil za donatistu, což jistě mohlo s jeho přístupem k nim souviset, třebaže Augustinem proklamovaný důvod je jiný.¹⁰ Kromě toho z další jízlivé poznámky téhož autora určené donatistům se též zdá, že pohanští úředníci se s novou legislativou asi opravdu příliš neztotožňovali: „Jestliže jste totiž jednali podle zákona Kristova, o co případněji podle něj něco ustanovují křesťanští císařové, jestliže podle něj mohou soudit pohanští prokonzulové.“¹¹ Gratianus a Valentinianus II. si zřejmě ve druhé polovině roku 378 stěžovali i na to, že stoupenec Damasova vzdoropapeže Ursicina, puteolský biskup Florentius, mohl akce na podporu svého favorita podnikat „evidentně spoléhaje na liknavost našich úředníků, kteří císařská nařízení obětují vlastní oblíbenosti a ve své povolnosti nechávají obtěžovat náboženství, které my oprávněně ctíme, protože si ho zřejmě sami neváží“.¹² A jeden případ pozdější nabízí jistě použitelný úhybný manévr, třebaže v tomto případě v podání úředníka už křesťanského. V roce 432 nebo 433 totiž odmítl *praefectus praetorio Orientis* Flavius Taurus zveřejnit císařovo nařízení, aby biskupové v Kilikii uznali

ně přístupnými všechna místa, na nichž jsou pod falešnou záminkou zbožnosti umístěny oltáře. Ať už to totiž je následkem krytí ze strany úředníků, nebo nemravnosti lůzy, tak jako tak to povede ke zkáze.“) K problémům s datací srv. DELMAIRE 2005, s. 230 a 232 a srv. i s. 231, pozn. 2.

¹⁰ Srv. AVGVSTIN. *Epist.* 87,8: *sed uos [sc. Donatistae], inquires, talibus communicare non debetis. quid ergo? uos Flavianus quondam uicario, partis uestrae homini, quia legibus seruiens nocentes, quos inuenerat, occidebat, non communicastis?* („Ale vy, řekneš, s takovými přijímat nesmíte. Cože? Vy jste nepřijímali s někdejším vikariem Flavianem, mužem z vaší sekty, protože ten zákonům sloužil tak, že ty, o nichž zjistil, že se provinili, nechával usmrtit?“) O tom, že zanedbávání protidonatistické legislativy nebylo jen nedbalostí ve vykonávání úřadu, svědčí nejen obligátní chvála, které se za ně Flavianovi dostalo od obyvatel Leptis Magny (srv. *IRT* 475), ale i ta, již ho zahrnul AMM. MARC. XXVIII 6,28 za to, že přispěl k odhalení podvodů vojevůdce Romana, jehož vinou byla provincie Tripolitania několikrát zplundrována Austoriansy (srv. AMM. MARC. XXVIII 6), a konec konců svým způsobem i citovaná kritika Augustinova.

¹¹ AVGVSTIN. *Contr. litter. Petil.* II 58,132: *si enim secundum legem Christi agebatis, quanto congruentius secundum eam constituunt aliquid christiani imperatores, si possunt secundum eam iudicare pagani proconsules.*

¹² *Collect. Avell. Epist.* 13,7 [CSEL XXXV 1, p. 56]: *nostrorum uidelicet iudicum socordia fretus, qui priuatae gratiae imperialia praecepta condonant et religionem, quam nos iure ueneramus, quia fortasse ipsi neglegunt, inquietari patienter accipiunt.* Zde je samozřejmě jen pravděpodobné, že šlo právě o pohanské úředníky.

bývalého čelného stoupence Nestoriova, antiochejského patriarchu Ióanna z Antiocheie, který se ale tehdy usmířil s Kyrillem, s odůvodněním, že by vznikly nepokoje, a byl tak ohrožen výběr daní v provincii.¹³

Tentýž problém je reflektován i v moderní literatuře. Na to, že ve 4. stol. troskotala konkrétně protipohanská legislativa na tom, že většina úředníků, kteří měli její naplňování zajišťovat, byli stále pohané, poukazoval už T. M. Lindsay¹⁴ a po něm i Garth Fowden.¹⁵ Skepticky se obecně k možnostem tehdejší administrativy vyjádřil i A. H. M. Jones.¹⁶ Peter Heather a David Moncur pak přímo vypočítávají překážky, na něž vymahatelnost zákonů v římské říši narážela, a to obrovské vzdálenosti, nedostatečné komunikační prostředky a těžkopádný byrokratický systém, jehož možnosti ovlivňovat místní komunity byly jen omezené, a zdůrazňují, že efektivnost zákonů vždy závisela na aktivním přístupu úřadů.¹⁷ Michael Whitby byl stručnější, ale situaci viděl obdobně, když poukazoval na liknavost, pomalou komunikaci, přežívající pohany v imperiální administrativě a barbarské kontingenty v armádě.¹⁸

Závěry moderních badatelů, že protipohanská legislativa jako celek zkrátka nebyla příliš účinná,¹⁹ že její platnost ani nebyla vymáhána,²⁰ a dokonce

¹³ Srv. ACO I 4 p. 155 vers. 18-23 a k dataci PLRE II, s. 1057, *Fl. Taurus* 4. Tomu, že s tímto zdůvodněním mohl uspět dobře, může nasvědčovat i aféra z Gazy, již zmiňuje PRCHLÍK 2011a, s. 74 s pozn. 30 a podrobněji probírá PRCHLÍK 2012b, s. 167, zejm. v pozn. 267.

¹⁴ LINDSAY 1957, s. 112n.

¹⁵ FOWDEN 1978, s. 55n.

¹⁶ JONES 1964, s. viii.

¹⁷ HEATHER – MONCUR 2001, s. 48n.

¹⁸ WHITBY 1991, s. 117.

¹⁹ Např., ovšem pouze pokud jde o pohany ve východní říši, dle KAEGIHO (1968, s. 97 s pozn. 106), jenž tak explicitě odmítl názor opačný, který sám připisoval KINGOVI (1962, zejm. s. 17), totiž že vymáhání protipohanské legislativy konkrétně Theodosia I. naopak mělo být velmi efektivní. Sám však takový názor v Kingově článku nikde nenacházím, ba naopak i tento badatel připouští, že neúspěch *Cod. Theod.* XVI 10,3 na ochranu chrámových budov ležících za hradbami města Říma svědčí o tom, že většina zákonů obsažená v Theodosiově kodexu zřejmě příliš efektivní nebyla (KING 1962, s. 16). Dostí paradoxně ovšem poukazují někteří badatelé naopak na zákony na ochranu pohanů, jako kdyby ty účinné být měly, srv. O'DONNELL 1979, s. 56, pozn. 31 a ECKMANN 1991, s. 70.

²⁰ Což velmi ilustrativně komentuje BRADBURY (1994, s. 133): „It has often been pointed out, and rightly so, that the very repetition of the laws in the Theodosian Code suggests that they were in many instances unenforced.“ Dle LINDSAYE (1957,

karikování jejího účelu v tom smyslu, že ani nebyla míněna příliš vážně,²¹ se tak mohou jevit jako oprávněné, a zřejmě proto se nikdo, nakolik je mi známo, k eventuálním opačným názorům příliš nehlásí.²² Pozornější četba, respektive domyšlení všech aspektů některých z výše citovaných vyjádření však takovému pojetí odporují. Upozorňují-li např. Theodosiovi *praefecti praetorio*, že záminkou k porušování zákonů je neznalost jazyka, v němž jsou formulovány, nejsme v situaci, kdy platnost zákona není vymáhána, ba ani v situaci, kdy zákony nejsou účinné, ale v situaci, v níž se někdo snaží této účinnosti vyhnout. Pozdější zákon samotného Theodosia lze eventuálně považovat za známku neúčinnosti legislativy, ale rozhodně nikoli jejího nevymáhání a už vůbec ne toho, že by nebyla myšlena vážně. A totéž v zásadě platí i pro probrané zákony Honoriovů a Iustinianův.

Stejně tak by se mohlo zdát, že závěry moderních badatelů podporuje i explicitní zehrání některých křesťanských osobností na nevymáhání protipohanské legislativy. Ani tyto zprávy, viděny v celém svém kontextu, je však ve skutečnosti příliš nepodporují. Biskup Maximus z Taurina totiž na přelomu 4. a 5. stol. svou kritiku cílil spíše k malé angažovanosti svých věřících než k nečinnosti úřadů: „Kolikrát tentýž Bůh uložil vymýtít svatokrádežné obřady model, a my si nikdy nechceme komplikovat touto stránkou situaci ... potom nás napomenulo císařské nařízení ... principové totiž, tak dobří křesťané, vyhlásili na podporu náboženství zákony, ale jejich vykonavatelé je neuplatňují náležitě. A proto je císař zbaven viny, ale vykonavatelé provinění zůstává. Jestliže by zákon rázně uplatňoval, je i on od hříchu osvobozen a za spásu mnohých se mu dostane věčné odměny“.²³ Augustinus z toho zase vinil kon-

s. 112) byly z účinnosti zákonů vyňaty celé oblasti, které byly notoricky chudé. S nevymáháním zákonů operuje i CONSTANTELOS 1964/65, s. 372 a 379.

²¹ Srv. zejm. O'DONNELL 1979, s. 59n., který protipohanské zákony prohlašuje za pouhou „módu“ bez reálného dopadu a politiku křesťanských císařů vůči pohanství jako takovou shrnuje titulem songu Paula McCartneyho *Live and Let Die*.

²² V určitém smyslu snad lze za výjimku považovat HALDONA (1997, s. 330): „The legislation of the sixth century demonstrates clearly enough that ‚paganism‘ was still regarded as a living force in many parts of the empire.“

²³ Srv. MAXIM. TAVRIN. *Serm.* 106,2: *quotiens mandauit idem Deus idolorum sacrilegia destruenda, et numquam ad hanc partem solliciti esse uolumus ... postea nos admonuit imperiale praeceptum ... principes quidem tam boni christiani leges pro religione promulgant, sed eas exsecutores non exerunt competenter; et ideo exuto a culpa principe exsecutor remanet in reatu, qui si acrimoniam legis exerceat, et ipse peccato absoluitur et pro salute multorum aeterna mercede donabitur.* Naráž-

krétně Stilichona²⁴ a pohany obsazené místní úřady afrických měst.²⁵ A na stav odporující zákonům si koncem 5. stol. stěžoval i dav rozvášněných Alexandrejců, nicméně tento stav do značné míry vyšel najevo teprve událostmi, které bezprostředně předcházely a podnítily i toto srocní.²⁶

kou na úřady by mohl být snad jen výraz *executores*, ale vzhledem k tomu, že jim Maximus slibuje budoucí odměny a že se v celém kázání obrací ke svému obecnstvu, má podle mě i pod těmito liknavými vykonavateli na mysli právě své věřící a nabádá je k větší aktivitě.

²⁴ Srv. AVGVSTIN. *Epist.* 97,2-3: *nouerint inimici Ecclesiae leges illas, quae de idolis confringendis ... uiuo Stilichone in Africam missae sunt, ex uoluntate Imperatoris piissimi et fidelissimi constitutas ... nouerint, sicut dixi, homines uani, quorum et aduersantium salutem requirimus, leges quae pro Christi Ecclesia missae sunt, magis Theodosii filium quam Stilichonem curasse mittendas.* („Nechť nepřátelé církve poznají, že ony zákony o ničení model, které ... byly za života Stilichonova poslány do Afriky, byly ustanoveny z vůle nejzbožnějšího a nejoddanějšího císaře. ... Nechtě poznají, jak jsem řekl, nepoctiví lidé, o jejichž spásu usilujeme, i když se stavějí proti nám, že o posláni zákonů, které byly poslány na podporu Kristovy církve, se spíše než Stilicho postaral Theodosiův syn.“)

²⁵ K incidentu, k němuž došlo v Colonia Suffectaně, srv. PRCHLÍK 2012a, s. 95 s pozn. 60 a AVGVSTIN. *Epist.* 50: *apud uos Romanae sepultae sunt leges, iudiciorum rectorum calcatus est terror. imperatorum certe nulla ueneratio nec timor ...* („U vás jsou římské zákony pochovány a bázeň před úředníky a správci podupána. Dokonce ani císaře necítíte a neobáváte se jich ...“; následuje text citovaný na zde odkazaném místě). V Calamě slavil průvod tanečníků blíže neurčený svátek, a to dle AVGVSTIN. *Epist.* 91,8: *contra recentissimas leges.* Navíc když průvod procházel před dveřmi kostela a místní klerikové se ho pokoušeli zastavit, vznikly nepokoje, které po několika dnech, i vinou nečinnosti místních úřadů, jimž místní biskup marně připomínal aktuální legislativu (*cum leges notissimas episcopus ordini replicasset, et dum ea, quae iussa sunt, uelut implere disponunt ...*; „když biskup upozorňoval městskou radu na notoricky známé zákony, a zatímco to, co bylo nařízeno, jakoby plánovali provádět ...“), vyvrcholily zapálením kostela. *Ibid.* 91,9 pak je odhalena příčina: *in paruo peccato illi sunt, qui metu deterriti, maximeque ne offenderent eos, quos in illo oppido plurimum posse et inimicos Ecclesiae nouerant* („ti, kteří byli zstrašeni obavou, a především aby se nedotkli těch, o nichž poznali, že v tom městě nejvíce zmůžou a jsou nepřátelé církve, mají jen malý hřích“), odkud je sice patrné jen to, že pohané měli v této obci vliv, nicméně pak podle mě lze předpokládat i to, že ovládali místní úřady.

²⁶ K situaci srv. PRCHLÍK 2011a, s. 75 s pozn. 33, k požadavkům davu ZACHAR. MYTILEN. *Vita Severi* p. 26 [POr II]: *il ne convient pas que quelqu'un qui est de religion païenne soit un assesseur du gouvernement, et prenne part aux affaires du gouvernement, car les lois et les édits des empereurs autocrates (αὐτοκρατορες) le défendant* („nesluší se, aby někdo, kdo je pohan, byl příručím úřadů a podílel se na

Především je však v moderních diskusích přehlíženo, že častěji v našich pramenech nacházíme ozvuky řádného prosazování protipohanské legislativy či alespoň snahy o ně a že právě tyto ozvuky jsou i jednoznačnější. Augustinovo nadšení z takových zákonů nenapovídá, že by jejich vymáhání bylo něco nestandardního,²⁷ stejně jako Orosiovo ze světa, v němž vládnou zákony podřízené bohu.²⁸ Symeónovi Stylítovi stálo za námahu dosáhnout na Theodosiovi II. odvolání zákona příznivého mimo jiné k pohanům.²⁹ A na význam obeznámenosti s legislativou obecně může ukazovat i zmínka Za-

úředních záležitostech, neboť zákony a nařízení císařů, našich jediných vládců, to zapovídají“). Navíc je jasné, že tento dav musel v dovolávání se zákonů spatřovat nějaký smysl, a jistě by jej nespatořoval, kdyby jejich nevymáhání bylo standardem. DELMAIRE (2005, s. 463, pozn. 2) tento text prohlašuje za citaci *Cod. Theod.* XVI 10,21.

²⁷ Srv. AVGVSTIN. *Epist.* 93,10: *quis enim nostrum, quis uestrum non laudat leges ab imperatoribus datas aduersus sacrificia paganorum?* („Neboť kdo z nás, kdo z vás nechválí zákony vydané císaři proti obětem pohanů?“)

²⁸ Srv. OROS. *Hist. adv. pag.* V 2, zejm. §§ 4-5: *non timeo deos hospitis mei, non timeo religionem eius necem meam ... eadem leges, quae uni Deo subiectae sunt, ubique dominantur* („Nebojím se bohů svého hostitele, nebojím se jeho náboženství a své záhuby ... Všude vládnou tytéž zákony, které jsou podřízeny jedinému bohu“; překlad Jana BURIANA, s. 72). Orosiův popis jistě nepostrádá značnou dávkou idealizace, nicméně nezdá se mi, že by se jí mohl dopustit, pokud by stav věcí, alespoň pokud jde o snahu platnou legislativu prosazovat, byl přesně opačný, než líčí. Za idealizované považují spíše výsledky této snahy, ji samotnou však nikoli.

²⁹ Respektive příznivého k Židům, nicméně pramen v této souvislosti zmiňuje též pohany a je pravděpodobné, že se ve skutečnosti jedná o zákon, o němž je známo, že byl příznivý i k nim, srv. *Vita Symeonis Stylitae Syriaca* 130-131 [p. 174-175 Lietzmann – Hilgenfeld] a EVAGR. SCHOL. *HE* I 13. Dle prvního šlo o *Edikt, daß alle Synagogen und Sabbathäuser, welche die Christen den Juden abgenommen hatten, ihnen wieder zurückgegeben werden sollten. Die Christen sollten sie bauen und herstellen auf ihre Kosten* („nařízení, že všechny synagógy a sabbatea, které křesťané vzali Židům, jim mají být znovu navráceny. Křesťané je mají postavit a opravit na své vlastní náklady“), nicméně jehož následkem *Juden und Heiden sich weiß kleiden und vergnügt und fröhlich waren* („Židé a pohané se oblékli do bílé, veselili se a radovali se“), zatímco druhý zmiňuje jen nařízení antiochejským Židům obnovit si synagógy. Hagiograf a nejspíše i Euagrius tak zřejmě mají na mysli *Cod. Theod.* XVI 10,23+24, k němuž srv. PRCHLÍK 2013, s. 37 v pozn. 74, jímž byli křesťané povinováni nahradit škody, které zákony neporušujícím pohanům a Židům způsobili, a k jehož původnímu textu patří i *Cod. Theod.* XVI 8,27 zakazující Židům stavět nové synagógy, ale zaručující jim držení starých. K totožnosti všech zde uvedených zákonů srv. dále PRCHLÍK 2012b, s. 66 v pozn. 99.

chariova, dle něhož se studiu zákonů věnoval antiochejský monofysitský patriarcha a pronásledovatel pohanů Severus.³⁰ Navíc jedna ne zcela spolehlivá indicie naznačuje, že se na boji s pohanstvím významnou měrou podíleli magistráti,³¹ a tedy nejspíš v rámci uplatňování protipohanské legislativy.

Někdy je dokonce přímo v pramenech v podstatě řečeno, že protipohanská legislativa uplatňována byla.³² Synesiovo vyjádření, že věštění ze snů „nezakazují ani zákony zvrácené ústavy a nebylo by to možné ani, kdyby chtěly“, bylo možná myšleno všeobecněji, jeho motivace soudobou legislativou i jejím uplatňováním mi však připadá pravděpodobná.³³ Císař Honorius se v jednom svém zákonu zmiňuje o někom, kdo si ty stávající bere za záminku k bourání veřejných staveb.³⁴ Augustinus mluví přímo o těch, „kteří se ke křesťanskému náboženství a milosti katolicismu obrátili z podnětu právě těch zákonů“.³⁵ Během aféry s vlastníky magických knih, k níž došlo ke konci

³⁰ ZACHAR. MYTILEN. *Vita Severi* p. 70 [POr II]: *pour ne pas avoir l'air de se donner en spectacle, il se tenait tranquille et s'appliquait à l'étude des lois* („Aby to nevypadalo, že na sebe strhává pozornost, choval se klidně a hleděl si studia zákonů“). Není tedy řečeno, že by šlo o protipohanské zákony, a samozřejmě i kdyby bylo, nešlo by počítat s tím, že by v předchozích aférách postupoval bez jejich znalosti, a v následných naopak s nimi byl obeznámen; i tak se mi však tato zpráva hodna noticky zdá.

³¹ Abruptně začínající *Vita Moysis* frag. 2 init. [MSHEC II, p. 682] líčí, že když v roce 466 umíral archimandrita Sinúthios z Athribi, k jehož úsilí o christianizaci Egypta srv. PRCHLÍK 2012b, s. 92; 95; 151n.; 171n. a 175 s pozn. 315, předpověděl, že to bude jeden z (zřejmě) přítomných mnichů, Móysés, kdo zastaví oběti a zboří chrámy. Helléni, když se to dozvěděli, byli samozřejmě patřičně zkroušeni, ale protože nevěděli, koho se proroctví týká, očekávali nějakého magistráta. Přes veškerou problematičnost pramene hagiografické povahy bych právě to považoval za indicii toho, že se magistráti v boji s pohanstvím angažovali.

³² K následujícím příkladům je možné připojit i jeden problematický z Athén 60. let 4. stol., referovaný níže na s. 38 s pozn. 86, nicméně tamtéž zřejmě správně vyhodnocený jako případně zatím jen příležitostně uplatnění protipohanské legislativy.

³³ SYNES. CYREN. *De insomn.* 12 fin.: οὐδὲ οἱ νόμοι τῆς βασικάνου πολιτείας κωλύουσιν, οὐδ' ἄν, εἰ βούλουτο, δύναιντο.

³⁴ Srv. *Cod. Theod.* XVI 10,15 = *Cod. Iust.* I 11,3: *ne sibi aliqua auctoritate blandiantur, qui ea conantur euertere, si quod rescriptum, si qua lex forte praetenditur.* („Aby si ti, kteří se je pokoušejí bořit, nenamlouvali, že je za nimi nějaká autorita, předstírá-li snad někdo, že nějaký nález, nějaký zákon existuje.“)

³⁵ AVGVSTIN. *Epist.* 97,4: *qui ex occasione legum ipsarum ad Christianam religionem uel catholicam pacem conuersi sunt.*

5. stol. v Bérytu, měl jeden přistižený pohan úpěnlivě prosit, aby nebyl vydán zákonům.³⁶ A hagiograf počátku 7. stol. je pobouřen tím, že se dvakrát zadržovaný pohan Agapios v prvním případě zachránil „nikoli vlídností zákonů“ a ve druhém dokonce ani „nebyl jako předtím předán zákonům“.³⁷

V jednom případě se naopak pramen pozastavuje nad tím, že k protipohanské akci došlo bez opory v zákonu, ačkoli je známo, že ve skutečnosti zákon oporou byl. Jde o konfiskaci majetku institucím spojeným s tradičními kultury Gratianovým zákonem v roce 382 a stížnosti na absenci zákona ze strany Symmachovy, jehož motivace k takové fabulaci však je známa.³⁸ Jako důkaz toho, že by protipohanská legislativa nebyla náležitě uplatňována, by však tato aféra stěží mohla sloužit, i kdybychom Symmachovi věřili – v situaci, v níž by proti tradičním kultům bylo vystupováno i bez opory legislativy, jistě nelze předpokládat, že by opora existující legislativy byla přehlížena.

Některá vyjádření nelze interpretovat zcela jednoznačně, ale podle mého názoru také svědčí spíše pro situaci, kdy je legislativa uplatňována řádně. Chválí-li Theodóretos biskupy Markella a Ióanna Chrysostoma, že sami protipohanské zákony uváděli do praxe, může to sice být náznakem toho, že úřady na to příliš nedbaly, stejně tak ale mohla být jejich iniciativa jen výrazem touhy se do boje proti pohanství také zapojit. A právě pro toto druhé svědčí jeden detail, totiž to, že v případě Markellově Theodóretos zdůrazní, že byl „prvním z ostatních biskupů“, kdo se takto angažoval, pročež se zdá, že úřady fungovaly řádně a v biskupech měly jen vítanou posilu.³⁹ A Sózomenovo

³⁶ SRV. ZACHAR. MYTILEN. *Vita Severi* p. 61 [POR II]: *il se jeta sur sa face et nous supplia, les larmes aux yeux, de ne pas le livrer aux lois.* („Vrhl se obličejem k zemi a se slzami v očích nás prosil, abychom ho nepředávali zákonům.“)

³⁷ SOPHRONIVS *Miracula sancti Cyri et Ioanni*. 32,1: οὔτε φιλανθρωπία νόμων a 32,4: οὐ νόμοις παραδοθεῖς ὡς τὸ πρότερον.

³⁸ K aféře SRV. PRCHLÍK 2013, s. 32 s pozn. 46.

³⁹ K Markellovi SRV. THEODORET. *HE V 21,5*: πρῶτος μέντοι τῶν ἄλλων ἀρχιερέων Μάρκελλος ὁ πάντα ἄριστος, ὅπλω τῷ νόμῳ χρησάμενος, τῆς ἐγχευρισμένης πόλεως τὰ τεμένη κατέλυσε („jako úplně první z ostatních biskupů použil zákon jako zbraň a strhl posvátné okrsky svěcené obce Markellos, vynikající po všech stránkách“); k Ióannovi THEODORET. *HE V 29,1* μαθῶν δὲ τὴν Φοινίκην ἔτι περὶ τὰς τῶν δαιμόνων τελετὰς μεμνημένοι, ἀσκητὰς μὲν ζήλω θείῳ πυρπολουμένους συνέλεξε, νόμοις δὲ αὐτοὺς ὀπλίσας βασιλικαῖς κατὰ τῶν εἰδωλῶν ἐξέπεμψε τεμενῶν („když se dozvěděl, že Foiníkie je ještě šílenstvím bez sebe po obřadech démonů, shromáždil poustevníky rozničené boží horlivostí, vyzbrojil je císařskými zákony a vyslal je proti okrskům model“); k dalším, i sporným, okolnostem SRV. PRCHLÍK 2012b, s. 160 s pozn. 230 a 231.

nadšení z pronikavých úspěchů Theodosiovy legislativy, v jakkoli nevěrohodném kontextu, také považují spíše za indicii toho, že alespoň uplatňované protipohanské zákony byly.⁴⁰

V dalších případech je protipohanská legislativa reflektována jen pravděpodobně. V Iulianově zprávě o jeho návštěvě Ília v roce 354 považují jeho otázku, zda obyvatelé Ília obětují, za zřejmou narážku právě na ni, aktuálně hrozící za obětování trestem smrti, a Pégasiovu vyhybavou odpověď za evidentní známku jeho nejistoty, zda Iulianus přece jenom nehodlá uplatnění této legislativy iniciovat.⁴¹ Ani v případě Kynégiovy cesty do východních provincií nejsme o tom, že by jejím účelem mělo být prosazování protipohanských zákonů, výslovně informováni, Libaniova stížnost na to, že Kynégios zákony překračuje,⁴² však oprávněnost takového pohledu posiluje. Samotný fakt, že se na tuto cestu vydal, by sice mohl svědčit o tom, že uplatňování protipohanské legislativy v jeho době nebylo samozřejmé, to ale podle mě může odpovídat právě jen situaci konce 4. stol., stejně jako to, že se pohané ozvali proti tomu, byl-li zákon překračován. Naopak za téměř jistý ohlas fungující legislativy lze považovat Augustinovy narážky na zákaz obětí, který měl dle pohanů způsobit pád Říma v roce 410, na což by nepochybně nepoukazovali, kdyby tento zákaz nebyl uplatňován.⁴³

⁴⁰ SOZOM. VII 20,2: οἱ δὲ ἀπορία εὐκτηρίων οἴκων τῶ χρόνῳ προσειθίσθησαν ταῖς ἐκκλησίαις φοιτᾶν· οὐδὲ γὰρ οὐδὲ λάθρα θύειν Ἑλληνικῶς ἀκίνδυνον ἦν, ἀλλ' ἐν ἀφαιρέσει κεφαλῆς καὶ οὐσίας νόμος ἔκειτο κατὰ τῶν ταῦτα τολμώντων τὴν τιμωρίαν κυρῶν („Ti pak z nedostatku míst k modlitbě byli časem přivyknutí navštěvovat kostely. Bez nebezpečí totiž nebylo ani tajné obětování hellénským způsobem, ale proti těm, kdo se toho odvažovali, byl stanoven zákon přisuzující trest ztráty hlavy a majetku.“).

⁴¹ IULIAN. *Epist.* 79 líčí svou návštěvu Ília v roce 354, kde mu místní biskup Pégasios (jeho budoucí spojenec a kněz tradičních kultů) ještě jako soukromníkovi, ovšem také členovi císařské rodiny, odpověděl velmi vyhybavě na přímý dotaz, zda obyvatelé Ília stále obětují, byť to v dané chvíli bylo zcela zřejmé. Nárázkami na Constantiovu legislativu a její uplatňování v praxi mohou být i shodná suggestivní líčení Libaniovo a Claudia Mamertina, jak svrchované nebezpečí přinášelo i pouhé pozvednutí zraku k nebi a pozorování hvězd, srv. LIBAN. *Orat.* XIV 41 a CLAUD. MAMERTIN. *Grat. act. Iulian.* 23,5-6 (Constantiovy zákony proti magickým praktikám včetně předpovídání budoucnosti předmětem přehledu protipohanské legislativy v minulém článku této série nebyly, ale jedná se o *Cod. Theod.* IX 16,4-6 = *Cod. Iust.* IX 18,5-7 z let 357-358). A obecně na to, že za uctívání bohů hrozily tresty, si stěžuje LIBAN. *Orat.* I 27 a *Epist.* 1351,3.

⁴² O vyslání Kynégia na východ informuje Zos. IV 37,3, na přestupování zákonů si stěžuje LIBAN. *Orat.* XLIX 3.

Zprávy o snaze některých pohanů provádět tajně své obřady, či i jen skrývat své pohanství samozřejmě nemusejí být nutně odrazem uplatňování protipohanské legislativy, určitě však jsou odrazem strachu z násilí, o němž se domnívali, že jim hrozí, přičemž zdrojem tohoto strachu mohla kromě skutečně páchaného násilí nejspíše být právě fungující protipohanská legislativa. Obojí je v pramenech dokumentováno sdostatek, tajně své obřady provozovali např. obyvatelé kastelu Cucullis v Noricu ve druhé polovině 5. stol.,⁴⁴ tajně se do už zapomenutých kultů nechával zasvěcovat Proklův žák Hégiás.⁴⁵ Situaci doby vlády Iustinianovy komentuje Prokopios mimo jiné slovy: „ti, kteří se zdánlivě a jen slovy rozhodli přijmout označení křesťan, aby od sebe odvrátili aktuální hrozby, ti tedy byli z velké většiny ne příliš později přistiženi při úlitbách, obětech a jiných bezbožných činech“.⁴⁶ Během pronásledování pohanů, které začalo za vlády Tiberia II. v Héliopoli, byl *vicarius praefecti praetorio* a *praeses Osrhoenae* v roce 579 Anatolios přistižen při obětování a *vicarius praefecti praetorio* a velekněz Rufinus a další dopadeni při tajné oslavě Diova svátku v Edesse.⁴⁷ V roce 583 byli brutálním způsobem popraveni vysoký státní hodnostář Paulínos a jeho syn, první za to, že doma prováděl jakési pohanské obřady, druhý za to, že s nimi byl seznámen.⁴⁸ Vo-

⁴³ Srv. AVGVSTIN. *De civ. Dei* I 36: *sed adhuc mihi quaedam dicenda sunt aduersus eos, qui Romanae reipublicae clades in religionem nostram referunt, qua dis suis sacrificare prohibentur. commemoranda sunt enim quae et quanta occurrere potuerint ... mala ..., antequam eorum sacrificia prohibita fuissent; quae omnia procul dubio nobis tribuerent, si iam ... nostra religio ... ita eos a sacris sacrilegis prohiberet.* („Ale musíme říci ještě něco na účet těch, kdo odpovědnost za zhroucení římského státu svalují na naše náboženství, které jim brání v obětech jejich bohům. Vždyť ještě před zákazem jejich bohoslužeb na ně mohly přikvačit veliké pohromy ... Ty všechny by bezpochyby kladli za vinu nám, kdyby jim ... naše náboženství ... už tehdy ... právě tak bylo zapovídalo bezbožné oběti;“ překlad Julie NOVÁKOVÉ, sv. I, s. 70.) Totéž je zopakováno *ibid.* IV 2.

⁴⁴ Srv. EVGIPIVS *Vit. S. Severin.* 11,2.

⁴⁵ DAMASC. *Vit. Isid. frag.* 351 [Zintzen].

⁴⁶ PROCOP. CAES. *Hist. arc.* 11,32: ὅσοι τοῦ Χριστιανῶν ὀνόματος δῆθεν μεταλαχεῖν ἔγνωσαν τῷ λόγῳ τὰ παρόντα σφίσις ἐκκρούοντες, οὗτοι δὴ οὐ πολλῷ ὕστερον ἐπὶ ταῖς σπονδαῖς καὶ θυσίαις καὶ ἄλλοις οὐχ ὀσίους ἔργοις ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον ἠλίσκοντο.

⁴⁷ K aféře srv. PRCHLÍK 2011a, s. 76n. s pozn. 36 a 37 a s. 79 s pozn. 42, přistižení Anatoliovo zmiňuje EVAGR. SCHOL. *HE* V 18, dopadení Rufina a dalších líčí IOANN. EPHES. *HE* pars tertia III 28, dle něžž byl i Anatolios udán jako účastník právě této akce, a stručně i MICHAEL SYRVS *Chron.* X 12 [II p. 319 Chabot].

⁴⁸ Srv. PRCHLÍK 2011a, s. 77.

jenský velitel Akindýnos byl v Karrhách za vlády Maurikiovy ukřižován, protože tajně obětoval.⁴⁹ A dle Franze Cumonta svědčí verše neznámého soudobého křesťanského básníka o tom, že k provádění svých obřadů se už na konci 4. stol. ukrývali obyvatelé Říma,⁵⁰ a F. R Trombley našel argumenty, byť nikoli nezpochybnitelné, ve prospěch důvěryhodnosti pramene týkajícího se dokonce Athén šedesátých let 4. stol.⁵¹

Na tajně provádění obřadů se naráží i v textech některých zákonů, např. Theodosia II. z roku 438, byť ten si naopak stěžuje, že, zřejmě následkem jeho tolerantní politiky, pohané „jaksi pohrdají prováděním hanebných obětních obřadů a omylů způsobených zhoubnou pověrou skrytě v pustinách“,⁵² či Iustinianových, který jednak přímo nařídil pátrání po pohanech a jednak další zákon uvedl slovy „protože byli přistiženi někteří, kteří se drželi bludu

⁴⁹ Srv. PRCHLÍK 2011a, s. 77.

⁵⁰ Srv. PS.PAVLIN. NOLAN. *Poem. ult.* 112-115: *quid quod et Inuictum spelaea sub atra recondunt, / quemque tegunt tenebris audent hunc dicere solem? / quis colat occulte lucem sidusque supernum / celet in infernis nisi rerum causa malarum?* („A k tomu Vítězného ukrývají“ v doupěti temném, / tmou ho halí, přece říkat slunce se odvažují mu. / Kdo světlo v skrytu uctíval by, hvězdu nebeskou / ve hlubinách by choval, než praktik v zájmu ohavných?“) a k interpretaci CUMONT 1899, s. 348 s pozn. 5.

⁵¹ Odkaz k problematickému svědectví srv. níže na s. 38 v pozn. 86. Tentýž badatel zmiňuje ještě jeden případ, který by se hodil do tohoto výčtu, ale zřejmě jde spíše o omyl. TROMBLEY (1993, s. 89 a pozn. 379) totiž prohlašuje za jediný, a to „perhaps aberrant“, případ konfiskace majetku kvůli obvinění z provozování obětí ve 30. letech 6. stol. případ někdejšího *comita Orientis a praefecta urbis Constantinopolitanae* přinejmenším v roce 523 Theodota, zvaného Kolokyntios. Jeho osud líčí především PROCOP. CAES. *Hist. arc.* 9,37-42, dle něž byl z popudu Iustinianova, jenž mu zazlival čarodějně vyšetřování excesů spáchaných Modrými, obviněn z travičství a čarodějnictví, nicméně svým kvěstorem Proklem byl očištěn. Císař Iustinus ho poté pro jeho vlastní bezpečí vypověděl do Jeruzaléma, ale i tam za ním Iustinianus poslal nájemné vrahy, což se Theodotos dozvěděl. Proto se ukryl v chrámu (ἐν τῷ ἱερῷ) a tam prý strávil zbytek svého života, než zemřel. Aféru zmiňují i IOANN. MALAL. *Chronogr.* XVII 12 [p. 416 Dindorf] a IOANN. NIC. cap. 90 [p. 503 Zotenberg], ale v detailech rozdílně a bez, zde zřejmě klíčového, obvinění z travičství a čarodějnictví. Prokopios však, kromě toho, že Theodota za pohana sám neoznačuje, nezmiňuje ani osud jeho majetku, což navíc Trombley sám bryskně dodává. S ohledem na to mi však důvody jeho výkladu unikají.

⁵² Srv. *Nov. Theod.* 3,8: *ναρτίος sacrificiorum ritus et funestae superstitionis errores occultis exercere quodammodo solitudinibus dedignantur*, a ke kontextu PRCHLÍK 2013, s. 36 a 37 s pozn. 74.

bezbožných a odporných Hellénů a činili to, co boha, jenž lidi miluje, popouzí ke spravedlivému hněvu atd.“⁵³

Pokud jde o skrývání svého pohanství, je vlastně trochu otázkou, co si pod tím máme představit, protože pouze být pohanem protipohanské zákony nezakazovaly, ty se obracely proti praktikování pohanství.⁵⁴ K. W. Harl však představu posledních pohanů coby rezignovaných podivínů jen formálně lpících na čemsi, co bez podpory státu bez odporu a neodvratně zaniká, oprávněně odmítl, a to zdůrazňuje význam oběti v pohanských kultech, které se většinou dařilo skutečně eliminovat teprve tehdy, kdy byla efektivně potlačena právě možnost obětovat.⁵⁵ Nakolik je v antice možné počítat s postojem vůči náboženstvím zcela indiferentním a v jaké eventuálně míře, je pro mě otázkou též. Nicméně, údajní tajní pohané se v pramenech objevují už v době vlády Constantiovy, přičemž nejznámějším, ale samozřejmě i specifickým případem je Iulianus⁵⁶ a dalším méně známým a též specifickým možná Pégasios.⁵⁷ Bohatě, ale přesto nedostatečně je dokumentován případ *comita Orientis* let 358-362 Domitia Modesta, jemuž Libanios už za vlády Iulianovy napsal: „nyní ses přihlásil k bohům, k nimž jsi už dávno vzhlížel“.⁵⁸ To by samozřejmě o tajném provádění obětí příliš nesvědčilo, ba spíše naopak o apostasii, ať už upřímné, či oportunisticky motivované,⁵⁹ a o známku fun-

⁵³ Srv. *Cod. Iust.* I 11,9 a 11,10: ἐπειδὴ τινες εὐρηναί τῆ τῶν ἀνοσίων καὶ μισαρῶν Ἑλλήνων κατεχόμενοι πλάνη κάκεῖνα πράττοντες, ἅπερ εἰς διακαίαν ὀργὴν κινεῖ τὸν φιλόανθρωπον θεόν κτλ. a dále PRCHLÍK 2013, s. 39n. s pozn. 89 ke kontextu a dataci po roce 531.

⁵⁴ Než možná s výjimkou *Cod. Theod.* XVI 1,2 = *Cod. Iust.* I 1,1, jehož význam i faktický dopad je ovšem nejasný, srv. PRCHLÍK 2013, s. 33 s pozn. 47.

⁵⁵ HARL 1990, zejm. s. 8nn.

⁵⁶ Srv. AMM. MARC. XXII 5,1-2 a srv. i XXI 2,4-5.

⁵⁷ K němuž srv. PRCHLÍK 2012a, s. 90 a dále výše s. 28 s pozn. 41. Dle IULIAN. *Epist.* 79 o něm jeho nepřátelé tvrdili, že během Constantiovy vlády dokonce tajně obětoval.

⁵⁸ LIBAN. *Epist.* 804,5: πρὸς τῶν θεῶν, οὓς πάλαι θαυμάζων νῦν ὠμολόγησας.

⁵⁹ Modestova bohatá kariéra úspěšně pokračovala i za Valenta, kdy už ovšem v pramenech vystupuje jako arián, takže z oportunistu samozřejmě moderními badateli podezírán je, např. VON HAEHLINGEM (1978, s. 67n.). Sám bych však byl opatrnější. Modestus totiž sice v roce 359 předsedal skythopolskému tribunálu a AMM. MARC. XIX 12,6 to komentuje slovy *datumque est negotium Modesto etiam tum per orientem comiti apto ad haec et similia. Hermogenes enim Ponticus ea tempestate praefectus praetorio ut lenioris ingenii spernebatur* („Soudit bylo uloženo Modes-

gující protipohanské legislativy by tak nejspíš nešlo. Tou by naopak mohlo být pohoršení Grégoria z Nazianzu, který sice apostatům období Iulianovy vlády připisuje výhradně nízkou motivaci, sám bych však nevyklučoval to, že leckteří z nich pouze využili příležitosti odložit masku, k jejímž nasazení se cítili přiměni předchozím režimem.⁶⁰

Tajné pohany dob pozdějších můžeme už považovat za motivované fungující protipohanskou legislativou nejspíše bez obav. Koncem 5. stol. se s jedním setkáváme v Alexandrii, měl jím být samotný *praefectus Augustalis* Entrechios.⁶¹ V nemalém množství se objevují mezi úředníky Iustinianovými během jeho prvního pronásledování pohanů v roce 529, a byť je to některými moderními badateli zpochybňováno, sám se kloním k tomu, že o pohany, a to tajné, šlo.⁶² V souvislosti s jeho druhým pronásledováním

tovi, jenž byl tehdy ještě komitem Orientu a jenž se k těmto i podobným věcem hodil. Pontským Hermogenem, který byl v té době praefektem praetoria, se totiž pohrdalo jakožto člověkem příliš mírné povahy“; překlad Josefa ČEŠKY, s. 249), ale z jeho dalšího líčení vyplývá, že leckteří vyvázli s mírnějším trestem, než se očekávalo, nebo zcela nez trestu a vina na tom, pokud se tak nedělo, je jednoznačně přisouzena notariovi Paulovi (AMM. MARC. XIX 12,9-13), případně „dvorské sběři“ (AMM. MARC. XIX 12,16 *palatina cohors*, překlad Josefa ČEŠKY, s. 251). K rozporným informacím o Modestových činech za vlády Valentovy pak srv. PRCHLÍK 2012b, s. 97n. v pozn. 288.

⁶⁰ SRV. GREGOR. NAZIANZ. *Orat.* IV [*Contr. Iulian.* I] 11: ὄσοι ... ἐκ περιουσίας ἐφάνησαν πονηροί τε καὶ εὐωνοὶ οὐδὲ πρὸς ὀλίγον ἀντισχόντες οὐδὲ γενομένης τινὸς αὐτοῖς θλίψεως ἢ πειρασμοῦ διὰ τὸν Λόγον σκανδαλισθέντες, ἀλλὰ προσκαίρου κέρδους ἢ θεραπείας ἢ δυναστείας μικρᾶς οἱ δειλαιοὶ τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἀπεμπολήσαντες („ti, kteří se ... s předstihem ukázali ničemnými a prodejnými, ani na moment nevzdorovali, ani nebyli svedeni k hříchu kvůli Slovu, protože je potkaly nějaké útrapy či pokušení, ale prodali, ubožáci, svou vlastní spásu za pomíjivý zisk nebo pocty nebo trochu moci“). Známí jsou i někteří konkrétní apostatové Iulianovy vlády, k nimž srv. PRCHLÍK 2012b, s. 112n., pozn. 355 i s dalšími odkazy.

⁶¹ K aféře, v níž vystupuje, srv. PRCHLÍK 2011a, s. 75 s pozn. 33, k tomu, že měl být tajným pohanem, ZACHAR. MYTILEN. *Vita Severi* p. 25 [POr II].

⁶² K tomuto i dalším pronásledováním srv. PRCHLÍK 2011a, s. 77n. s pozn. 40. Oběťmi prvního měli kromě jiných být *ex praefectis* Asklepiodotos, bývalý *referendarius* Makedonios, *quaestor sacri palatii* a honorární konzul Thómás a bývalý *silentarius* a patricius Fókás, ale ani z jednoho pramene, tedy THEOPHAN. *Chronogr.* A.M. 6022 [vol. I, p. 180 de Boor] a IOANN. MALAL. *Chronogr.* XVIII 42 [p. 449 Dindorf], není zcela zřejmé, že své pohanství předtím tajili, byť Theofanovo podání spíše odpovídá právě tomu. Vyloučit však nelze ani variantu, že tehdejší poměry považovali za tolerantní, což se ovšem záhy změnilo. Dalším kandidátem je *praefectus*

v letech 545-546 je Ióannem z Efesu řečeno přímo, že pohané „byli odhaleni a díky mučením se přiznali“;⁶³ a s tímtež se setkáváme během pronásledování v Antiocheii mezi lety 554 a 559.⁶⁴ Ióannés se o tajných pohanech zmiňuje i v souvislosti s dobou vlády Iustina II., byť mezi ně zřejmě neprávem zahrnuje především horlivého stoupence Chalkédonu, vysokého dvorského hodnostáře Anastasia.⁶⁵ Podezření z tajného pohanství či ze sympatií k poha-

praetorio zřejmě *Orientis* Ménás, v jehož případě je ale už to, že vůbec byl pohanem, až návrhem, byť velmi případným, moderního badatele, srv. CORCORAN 2009, s. 201 s pozn. 72 s dalšími informacemi u PRCHLÍKA 2012b, s. 130n. s pozn. 51. Ani vyjádření Prokopiovo citované výše na s. 29 s pozn. 46 situaci nevyjasní, protože následuje po zprávě, že Iustinianus začal pohany pronásledovat, aniž je ovšem řečeno, zda předtím své pohanství tajili nebo byli tolerováni. Co však je zřejmé každopádně, je to, že své pohanství začali leckteří tajit následkem tohoto pronásledování, což ostatně byl i případ výše zmíněného Fóky, k němuž srv. PRCHLÍK 2011a, s. 75n., zejm. v pozn. 35. Tamtéž je ale patrné, že někteří moderní badatelé mají naopak o Fókově pohanství pochybnosti a VON HAEHLING (1982, s. 64, pozn. 69) vyslovuje tytéž pochybnosti o těchto mužích obecně a uvažuje, zda spíše nebyli z pohanství pouze obviněni svými osobními nepřáteli, mimo jiné i proto, že se většinou do veřejného života později vrátili. Harlovo vysvětlení (viz PRCHLÍK 2011a, s. 75n., zejm. v pozn. 35), tedy že se přijetím křesťanství vyhnuli trestům, a navíc mohli v politické kariéře dále pokračovat, je však zcela uspokojivé i kompatibilní s informacemi v našich pramenech (kromě zde odkazovaného Prokopia i Theofanovými a Ióanna Malaly, k nimž srv. PRCHLÍK 2011a, s. 78 a v pozn. 40 a GEORG. CEDREN. *Hist. comp.* 369AB [I p. 647 Bekker]) a v zásadě s ním počítají i další badatelé, srv. IRMSCHER 1981, s. 685 a CORCORAN 2009, s. 201.

⁶³ Celou citaci srv. u PRCHLÍKA 2011a, s. 77n. a v pozn. 40. Naopak autor anonymního *Chronicon ad ann. 1234 pertinens* 57 [CSCO 109/Syr. 56, p. 152] byl zděšen tím, že pohané *aperte sua mysteria celebrabant* („prováděli své obřady otevřeně“).

⁶⁴ Srv. PRCHLÍK 2011a, s. 79.

⁶⁵ Srv. IOANN. EPHES. *HE* pars tertia II 29: *sese ut christianum ostentaret, sicut pagani et Samaritae, quasi ob causam potestatis, christianos secreto omnibus modis et omnibus praetextis feriebat, et cum ceteris paganis occultis ad ecclesiae unionem impediendam coniuratio eius composita erat* („Vydával se za křesťana jako pohané a Samaritáni, aby získal moc. Křesťanům tajně všemi způsoby a pod všemi záminkami ubližoval a s ostatními tajnými pohany se spojil proti nastávající jednotě církve“) a *ibid.* I 19: *palatinos ..., quorum ... multi in christianismo haud integri erant, et praesertim quaestor, qui non solum paganus erat sed etiam Samaritanus, cui nomen fuit Anastasius* („dvorské úředníky ..., z nichž ... mnozí nebyli vůbec řádní křesťané, a zejména kvéstor jménem Anastasios, který byl nejen pohan, ale také Samaritán“). Zřejmě oprávněné pochybnosti o pohanství konkrétně Anastasiově vyslovila CAMERON (1976, s. 123), poněkud neobratně však kladla do souvislosti jeho obvinění z pohanství a záchranu pomocí úplatku. Z textu IOANN. EPHES. *HE* pars tertia

nům ulpělo i na mnoha nejen státních, ale i církevních hodnostářích během pronásledování, které vypuklo za Tiberia II. v Héliopoli.⁶⁶ Množství pohan-
ských senátorů bylo odhaleno za Maurikia, a to dokonce takové, že si je císař
ani netroufl všechny potrestat,⁶⁷ a dle Ióanna Níkiú stála i za zmíněným Pau-
linem jakási vlivná skupina, která jeho představy sdílela a málem dosáhla
jeho osvobození.⁶⁸ A v Sakkáře byla těla pohřbená s palmovou ratolestí, tedy
pohanů, kteří museli tajit své přesvědčení, nalezena ještě z období dobytí
Egypta Araby.⁶⁹

Spíše výjimečně se v pramenech setkáme s jevem, k němuž ale ve skuteč-
nosti docházelo jistě často, totiž s opuštěním činnosti, která mohla být ozna-
čena za závadnou. A i zde se fungující protipohanská legislativa nabízí coby
podnět k takovému kroku velmi pravděpodobný. Příkladem může být novo-
platónský filosof Antoninus, který se koncem 4. stol., ovšem ještě před roz-
hodujícím vystoupením Theodosiovým, vzdal theúrgie právě z tohoto důvo-
du, jak alespoň soudil Eunapios.⁷⁰ A možná i samotný Eunapios může být

II 29 totiž plyne, že tímto způsobem se Anastasios zachránil při jiné příležitosti, za-
tímco čelit vyšetřování kvůli podezření z pohanství vůbec nemusel.

⁶⁶ K pronásledování jako takovému včetně zmínky tajných pohanů obecně srv.
odkaz výše na s. 29 v pozn. 47. K tamtéž zmíněnému přistižení Anatolia, Rufina
a dalších došlo v jeho rámci. Z tajného pohanství nebo sympatií k pohanům byli
usvědčeni či aspoň podezíráni mimo jiné Anatoliův *notarius* Theodóros (dle IOANN.
EPHES. *HE* pars tertia III 29 se říkalo, že sebe i jiné udal jako účastníky obětování
chlapce), *praefectus urbis Constantinopolitanae* Sebastianus (IOANN. EPHES. *HE* pars
tertia III 31) i jeho nástupce Iulianus (IOANN. EPHES. *HE* pars tertia III 34), antiochej-
ský biskup Grégorios (dle EVAGR. SCHOL. *HE* V 18 byl dokonce podezírán, že se
účastnil obětí, a IOANN. EPHES. *HE* pars tertia III 29 a MICHAEL SYRVS *Chron.* X 12 [II
p. 319 Chabot] uvádějí, že se říkalo, že byl udán mezi účastníky obětování chlapce),
jeho tehdejší synkellos a pozdější biskup alexandrejský Eulogios (IOANN. EPHES. *HE*
pars tertia III 29 a MICHAEL SYRVS *Chron.* X 12 [II p. 319 Chabot] ho zmiňují v téže
souvislosti jako předchozího) a konstantinopolský biskup Eutychios (EVAGR. SCHOL.
HE V 18).

⁶⁷ Srv. IOANN. EPHES. *HE* pars tertia V 15.

⁶⁸ Srv. výše, s. 29 a IOANN. NIC. cap. 98 [p. 535 Zotenberg]. A nejspíše lze souhla-
sit s ROCHOW (1978, s. 244), která obě tyto události ztotožňovala.

⁶⁹ SCHWARTZ – WILD (1950, s. 28, pozn. 7) referují interpretaci Etienna Driotona.

⁷⁰ Srv. EVNAP. *Vit. soph.* VI 10,7 [471 Didot]: ἐπεδείκνυτο μὲν γὰρ οὐδὲν
θεουργὸν καὶ παράλογον ἐς τὴν φαινομένην αἰσθησιν, τὰς βασιλικὰς ἕως
ὀρμᾶς ὑφορώμενος ἐτέρωσε φερούσας. („Nepředváděl totiž nic z umění theúrgic-
kého ani nic odporujícího tomu, jak se věci jeví našemu vnímání, protože zřejmě
s podezřením sledoval snahy císařů směřující proti tomu.“)

v jistém smyslu příkladem téhož, protože je známo, že své nedochované silně protikřesťanské dějepisné dílo vydal ve dvou edicích, které se svým záběrem překrývaly, z druhé však bylo mnoho protikřesťanských pasáží eliminováno, a to i na úkor stylistické úrovně celého díla.⁷¹

S uplatňováním protipohanských zákonů počítali i někteří moderní badatelé, což kvitují, byť v konkrétních situacích jde pouze o jejich interpretaci toho, co se dozvídáme z pramene, jakkoli možnou i věrohodnou, přesto nikoli nezpochybnitelnou. Tak tvrdil W. E. Kaegi, ovšem ve skutečnosti bez opory v pramenech, že protipohanskou legislativou vyhrožovala sv. Melania Ml. svému strýci, váženému římskému aristokratovi Volusianovi, před jeho konverzí v Konstantinopoli.⁷² Johannes Geffcken uvažoval o tom, že konkrétně Constans se snažil zmírnit následky jednoho svého zákona vydáním jiného,⁷³ a také o nutnosti výjimky ze zákonů zapovídajících vstup do státních služeb než pouze ortodoxním křesťanům pro Severiana, který v době vlády Zénóno-

⁷¹ O dosti explicitní, ovšem i do určité míry vnitřně rozporné informaci PHOTO. *Biblioth.* LXXVII 54a 26-36; 54a 39 – 54b 4 jsou vedeny nekonečné spory, týkající se např. Eunapiova autorství obou edic, jejich přesného časového záběru a nakonec i míry protikřesťanskosti díla jako takového, takže je v podstatě nemožné odkázat na nějaké recentní shrnutí základních informací, které by současně nebylo názory na řešení těchto sporů zatíženo. Byl-li ale sám Eunapios autorem obou edic (a spíše se má za to, že byl), pak je záhadou, co ho vedlo k tomu, že s onou druhou naložil tak, jak je výše popsáno. Tvzení CAMERONOVO (1999, s. 118) „it was never against the law ... (within reason) to write against Christianity“ je sice v zásadě správné, ovšem Eunapiovo dílo se nejspíš tomuto hodnocení vymykalo. Na druhou stranu v době, kdy Eunapios na druhé edici ještě pracoval – *terminus post quem* je rok 404, jímž líčení končilo, ale spíše až 414, protože v jednom z fragmentů je Pulcheria zmíněna jako Augusta, jíž se stala v tomto roce (srv. EVNAP. frag. 87 init. [FHG IV, p. 52]), a někteří operují i s argumenty pro ještě pozdější datum – byl dle našich informací mimo zákon postaven jen spis Porfyriův, zatímco obecně protikřesťanské spisy zřejmě až v roce 448, k čemuž srv. PRCHLÍK 2013, s. 26n. s pozn. 19 a s. 36 s pozn. 70. Podnět ze strany protipohanské legislativy – nám neznámé – tak spíše jen nelze vyloučit.

⁷² Volusianus přijel po úspěšné kariéře a stále jako pohan (k některým okolnostem reflektovaným v moderním bádání srv. PRCHLÍK 2012b, s. 57, pozn. 69) v roce 436 jako vyslanec Valentiniana III. do Konstantinopole, kde však onemocněl. Do města za ním mezitím přijela i Melania, která jej začala přemlouvat, aby na smrtelném loži přijal křest. KAEGI (1966, s. 266) to komentuje slovy: „she found it necessary to threaten to invoke anti-pagan legislation against him“, což nicméně neodpovídá podání pramene, jímž je GERONTIVS, *Vit. S. Melan.* 50; 53, podle něhož měl pouze sám Volusianus obavu, aby mu nebyla odňata možnost se ke křtu rozhodnout ze své vůle.

⁷³ Srv. PRCHLÍK 2013, s. 28 v pozn. 22.

vy zřejmě stál v čele některé provincie,⁷⁴ K. W. Harl, mnohem případněji, o protipohanském zákonu coby příčině sebevraždy Iustinianova úředníka Fóky,⁷⁵ Edward Watts o tomtéž v případě odchodu filosofů z novoplatónské Akademie do Persie⁷⁶ a A. D. Lee si všiml indicie toho, že přinejmenším při pronásledování v Sardech v roce 539 bylo zřejmě postupováno dle aktuálního protipohanského zákona.⁷⁷ Podobný postřeh Noethlichsův, totiž údajné souvislosti zákona Honoriova se spálením Sibyllských knih Stilichonem, už je ale míněn jinak a spíše nešťastně formulován, takže příkladem uplatňování protipohanské legislativy není.⁷⁸

Svou výpovědní hodnotu jistě mají i ohlasy na aktuální legislativu či její uplatňování v soudobých literárních pramenech (tedy nikoli prosté reference u pozdějších historiků). Pravděpodobné ohlasy protipohanských opatření Constantiových už byly probrány.⁷⁹ Honoriovu dočasnou politiku ochrany výzdoby veřejných budov, tedy především chrámů, zase zřejmě reflektoval Prudentius, který svého Theodosia nechal pronést slova „necht sochy čisté státi mohou dál, / díla to umělců velikých necht ozdobami jsou / překrásnými naší vlasti, zvyk více památky / zručnosti k hříchu zkažené temný nepokálej“.⁸⁰

⁷⁴ Dle DAMASC. *Vit. Isid. frag.* 305 [Zintzen] nabízel císař tomuto novoplatónskému filosofovi vysoký post, pokud podstoupí konverzi, což Severianus odmítl. Že už byl správcem provincie, se usuzuje v PLRE II, s. 998n., *Severianus 2* na základě DAMASC. *Vit. Isid. frag.* 278 [Zintzen]: εἰς τὴν πολιτείαν ἑαυτὸν καὶ εἰς ἀρχὰς ἐξέωσσε φέρον („vyhnal se do politiky a k úředním funkcím“; tak i *ibid. frag.* 278a = Phot. *Epit.* 285 [Zintzen]) a jeho označení jako ἀρχων u DAMASC. *Vit. Isid. frag.* 281 = Phot. *Epit.* 286 [Zintzen], zatímco nabízeným postem měla být *praefectura praetorio* (tak i VON HAEHLING 1982, s. 63). O výjimce ze zákonů uvažoval GEFFCKEN (1920, s. 189 a s. 309, pozn. 120), nicméně srv. níže s. 38n. k problému pohanských úředníků obecně.

⁷⁵ Srv. PRCHLÍK 2011a, s. 76 v pozn. 35, či podrobněji 2012b, s. 126 v pozn. 35.

⁷⁶ Srv. PRCHLÍK 2011a, s. 69 v pozn. 11.

⁷⁷ Srv. PRCHLÍK 2011a, s. 79 v pozn. 41.

⁷⁸ K aféře samé i pohledu moderního bádání na ni srv. PRCHLÍK 2012a, s. 85 v pozn. 15. NOETHLICH (1986, s. 1173) viděl souvislost s *Cod. Theod.* IX 16,12 = *Cod. Iust.* I 4,10 proti předpovídání budoucnosti, hrozícím deportací těm, kdo ho provozovali a poté odmítli konverzi, nebo ji nepotvrdili spálením svých „odborných“ spisů před očima biskupů. Zákon je ale až z roku 409, zatímco Stilicho byl už roku 408 popraven, nicméně NOETHLICH (1998, s. 14) upřesňuje, že oba akty vzešly z téže atmosféry lidových obav z konce světa.

⁷⁹ Srv. výše s. 28 v pozn. 41.

⁸⁰ PRVDENT. *Contr. Symm.* I 502-505: *liceat statuas consistere puras, / artificum magnorum opera; haec pulcherrima nostrae / ornamenta fiant patriae, nec decolor*

Někdy lze konkrétní známý zákon a eventuálně i to, že byl uplatňován či se s jeho uplatňováním počítalo, identifikovat ve vylíčení dějepisců. Zvláště ilustrativní je zpráva, která se váže se k roku 408. Když tehdy Honorius vyloučil ze služby v císařském paláci všechny nekřesťany, vztahoval platnost tohoto zákona sám na sebe i tehdejší *comes Italiae* Generid, jemuž právě proto císař nabídl výjimku, on však „prohlásil, že nemůže přijmout hodnost, jež přináší potupu všem, kteří jsou zákonem vyloučeni ze služby na císařském dvoře“, a při tom setrval až do „doby, kdy císař puzen studem a nouzí zároveň prohlásil zákon za neplatný pro všechny atd.“⁸¹ Méně ilustrativní jsou další tři případy. Výše zmíněný rozvášněný alexandrejský dav se koncem 5. stol. také nejspíš dovolával konkrétního zákona, byť v danou chvíli dle jeho názoru naopak neuplatněného, což teprve mělo být napraveno.⁸² A dvě situace se liší tím, že zákony figurující v literárních pramenech nemáme dle mého názoru dochovány, o jejich někdejší existenci však pochybovat nelze. Jde o aféru s Valentinianovým zákonem zakazujícím v roce 364 noční obětování, zrušeným po intervenci Praetextatově,⁸³ a hned ve třech pramenech doby Iustinianovy, byť nejspíš čerpajících z jednoho společného, je zmíněn zákon vydaný v souvislosti s jeho prvním pronásledováním pohanů v roce 529.⁸⁴ Důležitým aspektem první a třetí zprávy, líčených Zósimem, je jistě i to, že v obou případech tento autor explicitě uvádí, že zákony samotné byly později zneplatněny, a nikoli třeba jen v tichosti nevyváděny.

usus / in uitium uersae monumenta coinquinet artis, snad reakce na *Cod. Theod.* XVI 10,15 = *Cod. Iust.* I 11,3.

⁸¹ Srv. Zos. V 46,3-4, zejm. ταύτης οὐκ ἀνέχεσθαι τῆς τιμῆς εἶπεν, εἰς ὕβριν πάντων φερούσης τῶν ὅσοι τῆς στρατείας διὰ τὸν νόμον διήμαρτον ... ἕως ὁ βασιλεὺς αἰδοῖ τε ἅμα καὶ χρειᾶ συνωθοῦμενος ἔπαυσεν ἐπὶ πᾶσι τὸν νόμον; doplněný překlad Antonína HARTMANNA (s. 234). Referovaným zákonem je *Cod. Theod.* XVI 5,42 a dále srv. PRCHLÍK 2013, s. 35 s pozn. 62 ke kontextu i reflexi této zprávy v moderním bádání, již je zde ovšem třeba doplnit o poukaz na pochybnosti, které někteří mají o tom, zda se imperiální zákony vůbec vztahovaly na barské velitele římských vojsk. Zósimovo líčení však s žádnou takovou výjimkou nepočítá, a to ani jako s motivací Honoriova ústupku vůči Generidovi, který germánského původu skutečně byl.

⁸² K možné citaci konkrétního zákona Zachariou z Mytilény srv. výše s. 24n. s pozn. 26.

⁸³ Srv. Zos. IV 3,2-3 a k němu PRCHLÍK 2011b, s. 309n., pozn. 1, kde je citováno množství moderních badatelů, kteří dokonce tento zákon ztotožňují s Valentovým *Cod. Theod.* IX 16,7, s čímž ovšem nesouhlasí Noethlichs, jemuž dávám za pravdu.

⁸⁴ Citace těchto tří pramenů, Ióanna Malaly, Theofana a Kedréna, srv. výše s. 32n. v pozn. 62. I v tomto případě bývá jimi zmiňovaný zákon leckdy ztotožňován s *Cod.*

Opačným směrem, tedy k neuplatňování platného protipohanského zákona, směřuje, a to jen možná odůvodněně, pouze Bradburyho návrh stran údajného Constantina obecného zákazu obětí⁸⁵ a i Trombleyho přesvědčení o tom, že řeč údajného athénské archonta Démosthena údajně pronesená v roce 367 či 368 reflektuje stav, kdy je protipohanská legislativa vynucována jen příležitostně, je možná právě v tomto ohledu oprávněně.⁸⁶ Obojí bych však připsal poměrům doby, s jejich dlouhodobým trváním ale nepočítám.

Kapitolou samou pro sebe jsou pohanští úředníci působící ve službách křesťanského státu, kteří se tak mohou jevit jako obzvláště spektakulární důkaz údajné nefunkčnosti protipohanské legislativy.⁸⁷ Ve skutečnosti zdaleka takovým nejsou. Ze státních služeb totiž byli vyloučeni až v roce 415 na východě a 425 na západě⁸⁸ a teprve poté lze jejich působení považovat za kolizi se zákony, a to navíc pouze tehdy, kdy své pohanství neskrývali. Bližší pohled⁸⁹ však odhalí, že k takovým kolizím docházelo nejčastěji v určitých

Iust. I 11,10, a ostatně i já sám jsem s tím původně počítal, srv. PRCHLÍK 2010, s. 99. To se ovšem stává problematickým, má-li být přijata jeho Wattsem navržená pozdější datace do roku 531 či později, která se mi nyní velmi zamlouvá (srv. PRCHLÍK 2011a, s. 69 v pozn. 10 a 2013, s. 40, pozn. 89), protože zprávy těchto pramenů se jednoznačně vztahují k roku 529. Že však o tentýž zákon jít opravdu nemusí, naznačuje i jeden rozdíl. Literární prameny totiž explicitně uvádějí tříměsíční lhůtu danou pohanům k obrácení, *Cod. Iust.* I 11,10 však s ničím takovým nepočítá, ba spíše klade důraz na jeho neprodlenost, což by docela dobře mohlo vyhovovat situaci, kdy by tento zákon byl až zpřísněním toho předchozího.

⁸⁵ Srv. PRCHLÍK 2013, s. 26 s pozn. 18 i s alternativním návrhem Erringtonovým, který ovšem sám preferuji, mimo jiné vzhledem k tomu, co bylo řečeno na konci předchozího odstavce, i když je pravda, že *List východním provinciím*, s nímž Errington operuje, žádné explicitní zrušení nějakého zákona, či i jen obecně zákazu obětí bez odkazu na platný zákon, neobsahuje, pouze vyzývá k jejich toleranci.

⁸⁶ K řeči samotné i její problematické historicitě srv. PRCHLÍK 2013, s. 32, zejm. v pozn. 43. Mluví-li nicméně tento Démosthenés o hromadném pronásledování těch, kdo proti zákazu tajně provozovali oběti, domníval se proto TROMBLEY (1993, s. 302), že právě tím řeč věrně reflektuje soudobý stav, kdy protipohanské zákony byly vynucovány jen příležitostně.

⁸⁷ Stačí ostatně připomenout Radomíra Malého, jemuž nešťastný Orestés, ač ve skutečnosti pokřtěný křesťan, posloužil jako jeden z dokladů údajné programové tolerantnosti křesťanů a křesťanského státu vůči pohanům, k čemuž srv. PRCHLÍK 2011a, s. 68 a 72.

⁸⁸ Srv. PRCHLÍK 2013, s. 35n. a 36.

⁸⁹ Zde lze pouze shrnout výsledek přehledu, který včetně jmen a odkazů na prameny uvádím jinde, srv. PRCHLÍK 2012b, s. 239nn.

typických případech: pohané totiž zastávali v podstatě jen nižší úřady (včetně správy provincií) a armádní posty (kde se zřejmě přihlíželo k „odbornému hledisku“), případně úřady s působností v Římě a Itálii. Výjimek mimo tyto výjimky už bylo málo a leckdy jsou nejisté. Tento stav ale nepovažuji za výsledek nějakého systematického přístupu, nýbrž spíše propustnosti systému, který se ovšem snažil být tím méně propustný, o co exponovanější úřad šlo.⁹⁰

Indicie shromážděné v tomto článku pokládám vzhledem k posouzení otázky praktického vymáhání protipohanské legislativy za nejdůležitější. Samozřejmě na jejich základě nelze považovat za prokázané, že by situace byla právě opačná, než jak ji vidí výše uvedení⁹¹ moderní badatelé. Jejich vyhraněná a leckdy autoritativně podaná stanoviska jsou však v jejich světle problematická též. Dle mého názoru byla protipohanská legislativa uplatňována spíše řádně, a bylo-li na ni rezignováno, pak spíše ve výjimečných situacích. Rychlé a kompletní eliminaci pohanství tak bránily jiné okolnosti, totiž už zmíněná⁹² faktická nemožnost dosáhnout v podmínkách pozdněantického státu stoprocentní vymahatelnosti zákonů, dále zřejmě velmi důležitý faktor odčerpání značného množství kapacit státu i církve na boj s herezemi, v nichž bylo spatřováno větší nebezpečí než v pohanství, a v neposlední řadě i často podceňovaná rezistence pohanství.

Otázka sama má však podle mě ještě jeden rozměr: může totiž napovědět, jaké vlastně bylo postavení posledních pohanů v christianizovaném římském imperiu. V prvních dvou člancích této série jsme probrali konkrétní případy, z nichž jedny by samy o sobě svědčily o pronásledování, druhé o faktické toleranci. Že situace není takto černá nebo bílá nikdy a nikde, není asi nutné příliš rozebírat, nicméně jde o to, co byl standardní stav, a co spíše výjimkou z něj. Sama existence protipohanské legislativy by svědčila pro to, že stan-

⁹⁰ Jak ostatně dokumentuje výše na s. 35n. s pozn. 74 popsany případ Severianův a možná i Florův, jehož jako pohana zastávajícího armádní post *dux Osrhoenae* zmiňují akta efeské Loupežnické synody z roku 449 (srv. AES p. 83), zatímco figurovali o tři roky později v líčení EVAGR. SCHOL. HE II 5 právě tentýž, a to už jako *comes Aegypti*, ale též *praefectus Augustalis*, což byl úřad civilní, mohl už být křesťanem a eventuálně tak mohl přijmout postup, který odmítl Severianus. Pravdou ovšem je, že jednak není jisté, že by šlo o tutéž osobu, jednak někteří moderní badatelé zpochybňují důvěryhodnost informace o Florově pohanství (k oběmu srv. PRCHLÍK 2012b, s. 49n. s pozn. 27 a 28), a zejména že Euagrios se o náboženských preferencích svého Flora nezmiňuje vůbec.

⁹¹ Srv. výše s. 22n.

⁹² Srv. výše s. 20nn.

dardní bylo pronásledování, pokud by však nebyla v praxi uplatňována, svědčilo by to spíše pro opak. Odpověď však ani teď nemůže být příliš jednoznačná, protože naše indicie spíše jen problematizují jeden i druhý vyhraněný pohled, více však nedovolují. Situaci ale může trochu přiblížit ještě jedno hledisko, jemuž proto bude věnován příští článek této série, totiž jaké si její „myšlenkové pozadí“.

Použité zkratky:

- ACO *Acta conciliorum oecumenicorum*, ed. SCHWARTZ
 AES *Akten der Ephesinischen Synode vom Jahre 449. Syrisch mit Georg Hoffmanns Deutscher Übersetzung und seinen Anmerkungen*. Herausgegeben von Johannes FLEMMING [= *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Bd. XV]. Berlin 1917.
 CSCO/Syr. *Corpus scriptorum christianorum orientalium / Scriptores Syri*
 CSEL *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*
 FHG *Fragmenta historicorum Graecorum*, ed. MÜLLER
 IRT REYNOLDS – WARD-PERKINS, *Inscriptions of Roman Tripolitania*
 MSHEC AMÉLINEAU, *Monuments pour servir à l'histoire de l'Égypte chrétienne*
 PLRE JONES – MARTINDALE – MORRIS, *The Prosopography of Later Roman Empire*
 POI GRAFFIN – NAU, *Patrologia Orientalis*

Použité překlady:

- AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. Přeložil Josef ČEŠKA. Praha: Arista/Baset 2002.
 AURELIUS AUGUSTINUS. *O Boží obci knih XXII*. Přeložila Julie NOVÁKOVÁ. Praha: Karolinum 2007.
 OROSIUS. *Dějiny proti pohanům*. Přeložil Jan BURIAN. In BURIAN, J. *Zánik antiky*. Praha: SPN 1972.
 ZOSIMOS. *Stesky posledního Římana*. Přeložil Antonín HARTMANN. Praha: Odeon 1983.

Literatura:

- BRADBURY, Scott. Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century. *Classical Philology*, 1994, 89, s. 120-139.
- CAMERON, Alan. The Last Pagans of Rome. In *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity* [= *Journal of Roman Archaeology*, Suppl. 33]. Portsmouth, RI: s.n. 1999, s. 109-121.
- CAMERON, Averil. *Flavius Cresconius Corippus, In laudem Iustini Augusti minoris libri IV*. Edited with translation and commentary by Averil Cameron. London: The Athlone Press 1976.
- CONSTANTELOS, Demetrios J. Paganism and the State in the Age of Justinian. *Catholic Historical Review*, 1964/65, 50, s. 372-380.
- CORCORAN, Simon. Anastasius, Justinian, and the Pagans: A Tale of Two Law Codes and a Papyrus. *Journal of Late Antiquity*, 2009, 2, s. 183-208.
- CUMONT, Franz. *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra publiés avec une introduction critique*. Tome I, Introduction. Bruxelles: Lamertin 1899.
- DELMAIRE, Roland. *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, volume I, *Code Théodosien, livre XVI*. Texte latin Theodor MOMMSEN, traduction Jean ROUGÉ, introduction et notes Roland DELMAIRE, avec la collaboration de François RICHARD. Paris: Cerf 2005.
- ECKMANN, Augustyn. Pagan Religion in Roman Africa at the Turn of the 4th Century as Reflected in the Letters of St. Augustine. In *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium* [= *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, I]. Vyd. Maciej SALAMON. Cracow: Universitas 1991, s. 61-78.
- FOWDEN, Garth. Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire a.d. 320-435. *Journal of Theological Studies*, 1978, 29, s. 53-78.
- GEFFCKEN, Johannes. *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung 1920.
- VON HAEHLING, Raban. *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-450 bzw. 455 n. Chr.)* [= *Antiquitas*, Reihe 3, Band 23]. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH 1978.
- VON HAEHLING, Raban. Heiden im griechischen Osten des 5. Jahrhunderts nach Christus. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 1982, 77, s. 52-85.
- HALDON, John F. *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*. Revised edition. Cambridge: Cambridge University Press 1997.

- HARL, Kenneth W. Sacrifice and Pagan Belief in Fifth- and Sixth-Century Byzantium. *Past & Present*, 1990, 128, s. 7-27.
- HEATHER, Peter – MONCUR, David. *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century. Select Orations of Themistius*. Translated with an introduction by Peter HEATHER and David MONCUR. Liverpool: Liverpool University Press 2001.
- IRMSCHER, Johannes. Paganismus im Justinianischen Reich. *Klio*, 1981, 63, s. 683-688.
- JONES, Arnold Hugh Martin. *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford: Basil Blackwell 1964.
- KAEGI, Walter Emil. The Fifth-Century Twilight of Byzantine Paganism. *Classica et mediaevalia*, 1966, 27, s. 243-275.
- KAEGI, Walter Emil. *Byzantium and the Decline of Rome*. Princeton: Princeton University Press 1968.
- KING, Noel Q. The Theodosian Code as a Source for the Religious Policies of the First Byzantine Emperors. *Nottingham Mediaeval Studies*, 1962, 6, s. 12-17.
- LINDSAY, Thomas Martin. The Triumph of Christianity. In *Cambridge Medieval History*, Vol. I. Cambridge: University Press 1957², s. 87-117.
- NOETHLICH, Karl-Leo. Heidenverfolgung. In *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. XIII. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag 1986, sl. 1149-1190.
- NOETHLICH, Karl-Leo. Kaisertum und Heidentum im 5. Jahrhundert. In *Heiden und Christen im 5. Jahrhundert*. Vyd. J. VAN OORT – D. WYRWA. Leuven: Peeters 1998, s. 1-31.
- O'DONNELL, James J. The Demise of Paganism. *Traditio*, 1979, 35, s. 45-88.
- PRCHLÍK, Ivan. Anastasius or Justinian? To Whom Ascribe the Authorship of Cod. Iust. I 11,9? *Acta Universitatis Carolinae Philologica – Graecolatina Pragensia*, 2010, 23, s. 97-105.
- PRCHLÍK, Ivan. Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu, I: Základní fakta o násilí vůči nim. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Auriga*, 2011 (a), 53, s. 66-84.
- PRCHLÍK, Ivan. Zosimus, Praetextatus, and Valentinian I. The Quellenforschung Note on Zosimus, *Historia nova*, IV,3,3, and the Possible Purpose of the *Annales* of Nicomachus Flavianus. *Listy filologické*, 2011 (b), 134, s. 309-322.
- PRCHLÍK, Ivan. Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu, II: Limity perzekuce. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Auriga*, 2012 (a), 54, s. 82-100.

- PRCHLÍK, Ivan. *Poslední pohané a jejich postavení v christianizovaném římském imperiu, disertační práce*. Praha 2012 (b) [nepublikováno, kopie dostupná v knihovně ÚŘLS FF UK].
- PRCHLÍK, Ivan. Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu, III: Základní přehled protipohanské legislativy. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Auriga*, 2013, 55/2, s. 27-48.
- ROCHOW, Ilse. Zu einigen oppositionellen religiösen Strömungen. In *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*. Vyd. Friedhelm WINKELMANN, Helga KÖPSTEIN, Hans DITTEN, Ilse ROCHOW. Berlin: Akademie-Verlag 1978, s. 225-288.
- SCHWARTZ, Jacques – WILD, Henri. *Fouilles Franco-Suisses, Rapports. I, Qasr-Qārūn / Dionysias 1948*. Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale 1950.
- TROMBLEY, Frank R. *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*. Volume 1. Leiden – New York – Köln: E. J. Brill 1993.
- WHITBY, Michael. John of Ephesus and the Pagans: Pagan Survivals in the Sixth Century. In *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium [= Byzantina et Slavica Cracoviensia, I]*. Vyd. Maciej SALAMON. Cracow: Universitas 1991, s. 111-132.

■ SUMMARY

The Last Pagans in Christianized Roman Empire: IV, Implementation of Anti-Pagan Legislation

The anti-pagan legislation of the Christian Emperors as dealt with in the previous article of this series creates the impression of tough persecution against the last pagans within the Christianized Roman Empire. In spite of this, some modern scholars believe the contrary to have been the case, claiming this legislation to have remained unenforced. However, such a claim appears questionable in light of the available evidence, which in fact often indicates rather a thorough implementation or at least an effort about it, yet stated more precisely, this evidence renders both viewpoints disputable.